

Право необхідного спадкування за Литовським Статутом.

Спадкове право Литовського Статуту, як і інші частини його, має на собі сліди різних упливів. Так, дослідники знаходять у ньому елементи давньоруського права, сліди впливу польського законодавства, елементи середньовічного німецького та римсько-візантійського права.

Цей нарис присвячено питанню про так зване право необхідного спадкування в Литовському Статуті, тоб-то питанню про обмеження волі спадкодавцевої на користь законних спадкоємців.

Пам'ятка давньоруського права—Руська Правда,—що, бувши старша од Литовського Статуту, впливала на нього, дає волі спадкодавцевій надто невеликий простір: відомо, що за Руською Правдою одержувати спадщину могли самі тільки члени родини; воля спадкодавцева мусіла була цьому коритися. Отож, духівниця Руської Правди („ряд“) не призначала спадкоємця, а тільки розподіляла спадщину проміж законних спадкоємців. Спадкодавець не міг відписати своє майно стороннім особам, навіть коли не було законних спадкоємців—членів родини, тоді бо спадщина переходила до князя, як представника публічної влади¹⁾.

Литовський Статут, уже в I-й редакції року 1529, розширив був проти Руської Правди права спадкодавцеві. Так, установлюючи, хто є законний спадкоємець, він дозволяє складати духівницю („тестамент“) на користь сторонніх осіб, проминаючи законних спадкоємців. Та ця воля відказувати, що її встановлює Статут, неповна: вона охоплює не всі об'єкти, а саме тільки рухоме майно („речи рухомые“) та нерухоме, набуте купівлею („имене купленое“, „имене на куплю“) (Лит. Стат. у 1-й ред., розд. 5, артикул 18). Що ж до решти об'єктів, тоб-то нерухомого майна, не купівлею, а якось інакше набутого, то тут мало чинність таке положення:

„Иж коли бы кто... отписал кому другому тестаментом або записом третию часть имени своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листа нашего або врядника нашего поветового дозволене, тогда таковой тестамент або лист может можно держан быти“ (Розд. I, артик. 17).

Звідси виходить, що третина тільки маєтностей „отчизных и материстых“ (ми зараз з'ясуємо, що значать ці терміни) могла за об'єкт

¹⁾ Див. М. Ф. Владимирский-Будановъ. Обзоръ исторіи русского права (7 вид.). ст. 172 д.д.

духівниці бути. Здається, що решта дві третині повинні були за законом перейти до спадкоємців. Це стверджує такий наказ того-таки Статуту 1529 року:

„Теж по смерти отцовъ дети, сынове и девки, добра отчизного и дедизного не мають быти отдалены: але тые добра ихъ щадки волностьми, и яко княжата и панове хоруговые, шляхта и мешане великого князства Литовского посядаютъ и на пожитки свои оборачають“ (Розд. 3, арт. 9).

Тут загальне правило встановлює, що діти здобувають у спадок майно „отчизное и дедизное“. Як зазначає проф. Бершадський¹⁾, цитований оце артикул Статуту цілком узято з тексту Городельського привилею 1413 року, що його надали Литві Ягайлло та Вітовт, писаного латинською мовою. Цей привілей уживає слів „*Bona haereditaria*“ замість слів „добра отчизные и дедизные“. З другого боку, латинський переклад Литовського Статуту, зроблений у XVI в., передає ці самі слова „*Bona paterna et haereditaria*“. Це стверджує думку тих дослідників, що як от проф. Гольмстен²⁾, під маєтністю „отчизною і материстою“ розуміють „именье, доставшееся данному лицу от отца его или матери непосредственно“. Глибше та ґрунтовніше з'ясовує це поняття проф. Владими́рський-Буданов у своїй спеціальній праці про литовське право³⁾: він доводить буцім термін „отчизна“ або „отчина“ (пор. „вотчина“ Московської Руси) визначає землю, що її дав князь, як нагороду за минулу службу та з умовою служити далі,—отже це „выслуга“, земля, що може переходити у спадщину. За тодішніх економічних умов, коли переважало натуральне господарство, ця „выслуга“ була замість теперішньої грошової платні службовцям та замість пенсії тим, хто вислужив вже певний час; виходить, це скоріш об'єкт державного, як приватного права. Та вже тоді, коли видавано Статут, відношення землекористувачів до наданої їм землі набуває приватно-правного характеру, ба навіть починає на власність скидатися, бо користування стає спадкове і де-далі його доповнюють правом розпоряджатися майном: давніш, раз-у-раз, як переходила надана земля, потрібна була санкція од великого князя, у формі окремої грамоти; згодом у тій самій грамоті, що нею надано землю, передбачається такий перехід: „дали ему и въ отчину и его дѣтемъ“, „дали есмо ему и его женѣ и его дѣтямъ и его ближнимъ и его сочеткомъ вѣчно и непорушно“. При цьому повинність державно-правного характеру—відбувати певну службу на користь великого князя, так само, як відбував її попередній властитель,—переходить до правонаступника. Такий перехід наданих земель, що через це набули назву „отчин“, поширюється в Литві вже близько початку XV століття та дістає законо-

¹⁾ С. А. Бершадський. Литовський Статутъ и польскія конституції. Спб. 1893. Стор. 20.

²⁾ А. Х. Гольмстенъ. Три вопроса древняго литовскаго гражданскаго права въ его „Юридическія изслѣдованія и статьи“ т. 2, 1913. Ст. 276 дд.

³⁾ М. Ф. Владими́рський-Будановъ. Очерки по истории литовско-русского права. Вып. I: Помѣстья Литовскаго Государства. К. 1889. Ст. 30.

давчу санкцію 1413 року, коли видано зазначений уже Городельський привileй (відповідні постанови його увійшли до артикулу 9 розділу 3 Литовського Статуту 1529 року).

Виходить, спадкування за законом в „отчинах“ запроваджено по-переду окремими для кожного конкретного випадку законодавчими актами, а потім—загальною абстрактною нормою.

Повертаючись до вже наведеного тексту арт. 17 розд. I бачимо, що Статут року 1529 надає волю розпоряджатися у духівниці тільки третиною „отчини“, встановлюючи порядок необхідного законного спадкування що-до решти—двох третин. Аналогічне мaeмо і що-до відчужувань „отчин“, умовою *inter vivos*: а саме артикул 15 розділу I дозволяє тільки „имення своєго третьою част отати, продати, даровати и в пожитки добровольные привести“, вимагаючи, нехай, хто відчужує, особисто стане перед великим князем (господарем), або воеводою, маршалком або старостою, щоб дістати дозвіл на цю умову. Здається, за мотиви для цієї постанови Статуту були: з одного боку—міркування державного характеру, що вимагали як-найбільшої сталости стосунків, з державною службою звязаних, та потреба надати цим стосункам державно-правного характеру, цілком протилежного праву приватно вільно розпоряджатися; з другого боку—за такий мотив могло бути змагання оборонити інтереси дітей, що спадково користуються з „отчин“, та через те являють собою спадкових державних службовців.

Але-ж відомі I-му Статутові випадки, коли спадкодавець може позбавити дітей своїх прав спадкувати „отчину“: „естли бы сынъ отца вдриль, або зсоромотиль, або которые втиски и пренегабанья ему учинил, тогда отец может от таковыхъ сыновъ всю его отчизну отдалити“ (арт. 14, розд. 4). Тут, коли син покривдить батька, цей може позбавити свого сина права на необхідне спадкування двох третин „отчини“, але не може розпорядитися цими двома третинами навіть тоді, як немає інших дітей. Скорі дітей немає, ця частка маєтности переходить до побічних родичів: „А если бы отецъ сына от отчизны отдалил, а иныхъ сыновъ у себе не мел, тогда именя две части имеют пройти на ближнихъ, а третью часть может, где хотя, там обернути“. Виходить, що принципу законного необхідного спадкування додержуються й тоді, коли усунено дітей від спадкування. Тут треба зазначити, що усували не духівницею, а окремою офіційною заявкою представників влади: „Лечь пришодши перед Господарем або перед урядником поведити и дати на него слушные причины, тож маеть за его выступ злый записом от имени отдалити“.

Незабаром після того, коли видано I-й Литовський Статут, як відомо, виявилася потреба переглянути його. Отож король Бельським привileем року 1564, на прохання „князей, панов, шляхты, бояр и всего рыцарства обывателей В. Кн. Литовского“, наказав „того Статуту первого поправити, прибавити, росширить, унйти а доложити“. Коли переглядали Статут, право спадкове дуже й дуже позмінювано. Зокрема

змінено й положення про необхідне спадкування: друга редакція Статуту каже про необхідне спадкування дітей не третини „отчины“, ба всенського майна. При цьому встановлює вона цілу низку підстав, щоб усувати необхідних спадкоємців. Ці норми містяться в новому розділі „О тестаментахъ“ (розд. 8-й), що його окремо запроваджено в 2-му Статуті року 1566. Артикул 2-й цього розділу, що відповідає цитованому артикулові 18 розд. 5 Статуту року 1529, каже про духівниці „на речі рухомые, на имѣнья набытые“, тоб-то як відписувати рухоме майно та надбане нерухоме (тут вираз „имене купленое“ перемінено на термін „имѣнье набытое“). Артикул 17 розд. I Статуту 1529 року, що, як ми бачили, дозволив відписувати третину „отчины“, до Статуту року 1566 не увійшов; тому, не маючи будь-яких указівок у 2-й редакції Статуту, ми повинні зробити висновок, що права відписувати „отчины“ в цій законодавчій пам'ятці зовсім бракує.

Артикул 7 того-таки розділу 8, що йому дано заголовок „Причины для которое отецъ сына можетъ отъ имѣнья выдѣлiti або отдалiti“, допускає можливість відступати від порядку необхідного спадкування. Цей артикул, що містить перелік підстав для позбавлення спадщини, має багато спільногого з аналогічним переліком розділу 3-го 115-ої Юстиніянової Новели. Тому цікаво порівняти ці два тексти. Ось вони:

Уставуемъ, ижъ съ причинъ тыхъ:

гдѣ сынъ кгвалтовнѣ руку поднесет на родичовъ, альбо именье за живота зъ рукъ отцовскихъ кгвалтовнѣ отыйметъ.

Це положення каже про насильство сина над батьком; воно відоме вже, як ми бачили, I-му Статутові, однаковісіньке в латинському та в руському текстах, із тією тільки різницею, що Статут додає до цього ще випадок, коли син відбирає силоміць батькову маєтність.

Другая, кгды значную кровду вчynитъ родичу, альбо которым обычаем на горло станетъ.

I тут тексти теж тотожні; вони встановлюють за причину для усунення сина від спадкування велику кровду і „значну кровду“ „gravem iniuriam“ батьків од сина.

Третья, кгды сынъ або девка правне не для Речи Посполитое, а зе злостью або з ненависти стоитъ на горло родичу або матцѣ.

Тут як третю підставу для усунення дітей від спадкування зазначено випадок, коли діти винуватять батьків у карних злочинах, скоро ці обвинувачування не мають політичного характеру („не для Речи Посполитой“ — „quae non sunt adversus principem seu rem publicam“).

Causas autem iustas ingratitudinis has esse decernimus:

§ 1. Si quis parentibus suis manus intulerit.

§ 2. Si gravem et inhonestam iniuriam eis ingesserit.

§ 3. Si eos in criminalibus causis accusaverit, quae non sunt adversus principem seu rem publicam.

Четвертая, кгды часъ до-
требы рукоемства, або взятыя
зъ везенъя, ку постановеню
своей руки на рокъ въ речы,
кгды идетъ о горло отцу, або
которому кольвекъ речь отмо-
вял або зборонялся взяти.

Тут обидва тексти говорять про відмову синів ручитися за батьків,
коли батьки перебувають у в'язниці та прохають, щоб їх узято на поруки.

Пятая, кгды дѣвка неряд-
ные учынки чынить, чистость
свою ображаючи, а родичы
малженства и вѣна ее не забо-
роняли, а в той нерядности
перед лѣты двадцатма и петма
въ малженство не пошла, а не-
рядности своее уживати хотѣла,
тогда родичове могутъ от имѣ-
нія выдѣличить, а то для того,
ажъ ихъ послушна быть и въ
малженство пойти не хотела.

Наведені уривки допускають усунути від спадкування законну та
необхідну спадкоємку — дочку або внуку, — якщо вона до 25 років не
вийшла заміж та живе ганебно („нерядные учынки чынить“ — „luxuriosam (turpem) vitam elegerit“), дарма що батьки бажають видати її заміж
та вінувати її („родичы малженства и вѣна ее не забороняли“ — „volenti...
maritum dare et dotem ...pro ea praestare“).

Шестая, кгды родичовъ
опушають взештью розумовъ
их.

Тут передбачено той випадок, як привід для усунення від спадку-
вання, коли діти не доглядають збожеволілих батьків.

Семая, коли бы родичовъ,
в неприятельскихъ рукахъ буд-
учихъ, окупити, чимъ иншимъ
взволити не хотели, маючи
именъ і маєтность въ рукахъ
своихъ.

Тут за підставу, щоб позбавити спадщини, той випадок править, коли
діти байдуже ставляться до того, що їхніх батьків поневолив ворог, і не
беруться викупляти їх та визволяти з неволі.

Осмая, кгды упорнѣ кацер-
ство не слѣдуютъ, або ку вере
хрестянской пристать не хо-
тять.

§ 8. Si quemlibet de praedictis parentibus inclusum esse contigerit, et liberi... petiti ab eo, vel unus ex his in sua eum noluerit fideiussione suscipere vel pro persona, vel pro debito.

§ 11. Si alicui ex praedictis parentibus volenti filiae suaे vel nepti maritum dare et dotem secundum vires substantiae suaे pro ea praestare, illa non consenserit, sed luxuriosam (turpem) degere vitam elegerit. Si vero usque ad viginti quinque annorum aetatem pervenerit filia et parentes distulerint eam marito compulare, et forsitan ex hoc contigerit in suum corpus eam peccare..., hoc ad ingratitudinem filiae nolumus imputari, quia non sua culpa sed parentum id commisso cognoscitur.

§ 12. Si quis de praedictis parentibus furiosus fuerit et eius liberi... obsequium ei et curam competentem non praeluerint.

§ 13. Si unus de praedictis parentibus in captivitate detineri contigerit, et eius liberi... non festinaverint eum redimere.

§ 14. Si quis de praedictis parentibus orthodoxus constitutus senserit suum filium... non esse catholicae fidei nec in sacrosancta ecclesia communicare.

Нарешті, остання підстава для усунення необхідних спадкоємців за Статутом 1566 року — це приналежність їх до еретичного релігійного вчення та вперте небажання навернутися до християнства. Про це саме каже текст і Юстиніянової Новели.

Вже з цього зовнішнього порівняння навіч бачимо, що до розглянутого тут артикулу в Лит. Статуті, увійшли безперечно запозичення з новели 115-ї; місцями ці запозичення переходят у так що й дослівний переклад. Звідки ці запозичення, певно не з'ясовано. Може, це безпосередньо пам'ятки Юстиніянового законодавства. Поміж польських правників XVI в. знання римського права було значно поширене, а редакційну комісію, що року 1566 переглядала Литовський Статут, складено було „из людей добрыхъ, вѣры godныхъ, расторопныхъ и права посполитого... добрѣ свѣдомыхъ“¹⁾). Отож можемо припустити, що вони були свідомі римського права, що саме входило тоді було до системи польської правничої освіти. За друге джерело для таких запозичень правила може пам'ятки німецького права, вживаного, як відомо, по деяких литовських містах (Магдебурзьке право, зокрема Саксонське Зерцало й гласи до нього, з низкою положень римського права²⁾). Нарешті, за третє джерело могли бути трактати-студії польських правників над різними питаннями римського права, а також польські статути XVI віку — спроби кодифікації, що містили в собі елементи римського права³⁾.

Не з'ясуючи в цьому коротенькому нарисі докладно, якими шляхами впливало римське право на Литовський Статут⁴⁾, обернімося до зроблених порівнянь. Запозичення з Юстиніянового права в Лит. Статуті здебільшого зверхне. Так, Юстиніянові джерела говорять за обов'язкове спадкування певної частки всенікого майна спадкодавця, тимчасом Статут встановлює обов'язкове спадкування тільки що-до певних об'єктів, до складу спадщини належних, та не обмежує цього обов'язкового спадкування будь-якою часткою її. Литовське право взагалі не знало права відписувати ці об'єкти („отчины“), і, коли спадкодавець не мав інших законних спадкоємців, після того, як усунено необхідних спадкоємців, маєтність, як відмерщина, мала була переходити до великого князя. За Юстиніяновим правом спадкодавця в такому разі не було обмежено обов'язковою часткою та мав він повну волю відписувати. В звязку з різним становищем спадкодавця Литовський Статут вимагає, щоб необхідних спадкоємців усували заяву представників влади, заносячи їх до актових книжок: „ижъ бы тые причины або которою зъ нихъ передъ врядомъ оповѣдалъ и до книгъ записаль“ (арт. 7, розд. 8).

¹⁾ Акты Зап. Россіи, т. 3, № 11, ст. 32.

²⁾ Пор. Ф. И. Леонтовичъ. Спорные вопросы по истории русско-литовского права. Спб. 1893, ст. 53. Також Н. Максимейко. Источники уголовныхъ законовъ Литовск. Статута. Кіевъ 1894, ст. 106 дд.

³⁾ Пор И. Даниловичъ Historicher Blick auf die Littauische Gesetzgebung у „Dorpatser Jahrbücher“ 1834 № 6, S. 481 — 490 (рос. перекл. у „Юридическ. Записк. Редкина“ 1841).

⁴⁾ Максимейко, I. cit.

Литовський Статут другої редакції встановлює необхідне спадкування ще в одному, крім розглянутого, випадкові. За це каже артикул 5-й того-ж-таки 8-го розділу, що має отакий заголовок: „Кождый слуга путный и мещанинъ мѣсть неупривильеванныхъ и тежъ человѣкъ простый якъ маеть тестаментъ чынити“. Тут мова за певні категорії спадко-давців: путні слуги – це був нижчий розряд службових людей, що завідували „путею“, відбували службу, приміром, розвозили листи, то-що¹⁾. Путніх слуг давано шляхетству та боярству вкупі з землею, що на ній вони жили. Залишаючись путні люди на цій землі, служили новому властителеві²⁾). Під „мещанами мѣсть неупривильеванныхъ“ розуміли мешканців тих міських поселень, що їм великий князь не надав цивільних прав, зокрема для них установлених. Нарешті під „людьми простыми“ розуміли вільних людей, що, живучи на наданій землі, провадили сільське господарство та були обовязані служити властителеві землі, тоб-то сплачувати йому „уставу“, „данину“, „дань“³⁾). Взаємини межи всіма цими людьми та властителем землі мали в собі елементи відомі західно-европейському феодалізму, де так характерно поплутано було приватно-й державно-правничі принципи, та обмежено особисті права на користь владущій класі.

До таких обмежень відноситься й зміст арт. 5: він обмежує право осіб цієї категорії вільно відписувати власне рухоме майно, і дозволяє тільки відписувати „третюю частю маєтности своею кому хочеть“. Що-ж до решти — двох третин, то він встановлює необхідне спадкування дітей: „а двѣ части тыхъ же рухомыхъ речей маеть зоставити дитяти въ дому своею для отслугования съ тое земли свое, на которой сѣдить“. З при-конечного поясніння бачимо, що обмежувано заповітну волю в цьому випадкові на те, щоб забезпечити інтереси землевласника; адже-ж йому треба, щоб той, хто є на його землі, давав як-найбільше певних прибутків. Така дбайлива охорона інтересів владущої класи ще яскравіша в тому положенню, що наказує передавати зазначені дві третині рухомого майна, скоро спадкодавець бездітний, землевласникові: „а не будеть ли мѣти дѣтей ино предсе тые двѣ части маєтности его маеть зостати въ дому его ку службѣ оного пана, на чией земли сѣдить“. Тут ніби встановлюють необхідне спадкування особами, що володіють землею, майна тих вільних людей, що живуть на цій землі, коли вони повмирають бездітні.

Ці два випадки необхідного спадкування, встановлені в Литовському Статуті 2-ої редакції, без зміни увійшли й до 3-ої його редакції 1588 року.

¹⁾ Див. Владимирский-Будановъ. Очерки по истории литовско-русского права в. I, стор. 10.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem, стор. 12.

Кінчаючи наш нарис, ми повинні зазначити, що необхідне спадкування в литовському праві XVI віку — це одна з відбиток соціального устрою Литовсько-Руської держави. Для неї характерно було складання класи великих землевласників з правами феудальних власників та одночасне існування натурального господарства, ще переважного, та грошового, що починає вже розвиватися. Розвиток грошового господарства викликає зрост приватних прав; інтереси владушеї шляхетської класи вимагали в деяких випадках обмежити їх. Одне з таких обмежень це й є необхідне спадкування, тут розглянуте.

Олександр Добров.